

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԳ ԱՎԵՏԱՐԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶԱԿԱՆ ԳՊՐՈՑԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ (համառոտ ակնարկ)

Հետազոտության գլխավոր նպատակն է ուսումնասիրել 17-րդ դարի նոր Զուղայի մանրանկարչական դպրոցի նշանավոր վարպետների կողմից գրված եւ պատկերազարդված Աստվածաշնչերը եւ Ավետարանները¹: Նկատենք, որ նոր Զուղայի դպրոցն ընդգրկում էր մոտ 15 գրչության կենտրոն, որտեղ ստեղծվել են մեծ թվով մատյաններ: Պատկերազարդությունը եւ ոճը, որոնք զարգացում են ապրել տվյալ տարածաշրջանում 17-րդ դարի առաջին քառորդից մինչեւ 1721 թ. (աֆղանների ներխուժման թվականը), պահպանում են այս դպրոցի բնորոշ առանձնահատկությունները:

Աշխատանքի ընթացքում ուսումնասիրվում են նոր Զուղայի մանրանկարչական դպրոցի զարգացման օրինաչափությունները, փոխադարձ կապերն ու հարաբերությունները հայ գրքարվեստի այլ կենտրոնների հետ, ինչպես՝ Կոստանդնուպոլիս, Վասպուրական, Ամիգ, Սեբաստիա, Դրիմ, Լեհաստան եւ Ռումինիա: 16-17-րդ դարերի ընթացքում Հայաստանում մշակութային եւ տնտեսական կենտրոնների զարգացումը եւ հայ գաղութների երեւան գալը եվրոպայում նպաստել են հայկական վանքերում արվեստի վերածննդին: Սպահանը (կամ Իսֆահանը)² Պարսկաստանի ամենանշանավոր կենտրոններից մեկը, այս բացառիկ երեւոյթի լավագույն օրինակն է: 1605-1607 թվականներից սկզբնավորվում է նոր Զուղայի հայկական գաղութը՝ որպես Սպահանի արվարձան²: Կառուցվում են նոր եկեղեցիներ գրչատներով³, որտեղ աստիճա-

¹ Դոկտորական աշխատանքիս թեման է «Նոր Զուղայի մանրանկարչական դպրոց (17-րդ դար)», որն իրականացնում եմ Երուսաղեմի Եբրայական համալսարանի հայագիտական ամբիոնին կից: Աշխատանքի ելակետային դրույթներն էլ դարձել են սույն շարադրանքի նյութը:

² Տե՛ս Առաֆել Գավրիթեցի, Պատմութիւն. Վաղարշապատ, 1896; V. S. Ghougassian, *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century*. Armenian Texts and Studies 14, edited by M. E. Stone, Atlanta, 1998:

³ Ինչպես օրինակ՝ Սուրբ Հակոբ Մժրնեցի Հայրապետ (1607 թ.), Սուրբ Նազարեթ (1609 թ.), Սուրբ Գեորգ եւ Սուրբ Սարգիս (1611 թ.), Սուրբ Աստվածածին (1613 թ.), Սուրբ Ստեփանոս (1614 թ.), Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ (1621 թ.), Սուրբ Կատարինե (1623 թ.) եւ այլն առնու Լ. Գ. Մինասեան. *Նոր Զուղայի եկեղեցիները*, հ. Ա., Նոր Զուղա, 1992:

նաբար ձեռավորվում է «Նոր Զուղայի մանրանկարչական դպրոցը» իր մի շարք այնպիսի տաղանդավոր վարպետ-նկարիչներով, ինչպիսիք են՝ Յակոբ Զուղայեցին, Զաքարիա Վանեցին, Ստեփանոս Զիք Զուղայեցին, Սարգիս Մոկացին, Խաչատուր Խիզանցին, Մեսրոպ Խիզանցին (ճկ. 1)⁴, Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին, Գասպար երեցը (ճկ. 2), Բարսեղ կրոնավորը, Գրիգոր Համագասպյանցը, Աստվածատուր Զուղայեցին, Հայրապետ Զուղայեցին (ճկ. 3), Մարտիրոս քահանան (ճկ. 4), Բարդամը (ճկ. 5) եւ ուրիշներ: Արեւելյան եւ արեւմտյան գեղարվեստական ավանդույթների միաձուլումը դրսևորվորվել է այս վարպետների ստեղծագործությունների մեջ (պատկերագրություն, գույն, հորինվածք եւ գծանկար): Աստիճանաբար առաջացել է էկլեկտիկ⁵ յուրահատուկ նորընդայական ոճը, որն էլ աստիճանաբար նկարագրում եւ վերլուծում եմ: Մինչ օրս վերոհիշյալ մանրանկարիչների զանազան գործերը խոր ուսումնասիրության չեն արժանացել, եւ նույնիսկ ոչ մի առանձին մենագրություն Նոր Զուղայի հայկական մանրանկարչության դպրոցին նվիրված չի եղել:

Ուշ միջնադարի հայ մանրանկարչության ընդհանուր անկման ֆոնի վրա, այդ դպրոցի ծաղկումը եւ ինքնատիպությունը կարելի է համարել վերջին վերելքը:

Միջնադարյան հայ գեղանկարչության հետազոտողներ Զոն Կարսուելը, Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանը, Ավետիս Սանջյանը, Հրավարդ Հակոբյանը ընդգծել են հայ նկարիչների ստեղծած բարձրարվեստ գործերը՝ նշելով եվրոպական կերպարվեստի ակնհայտ ազդեցությունը⁶: Նոր Զուղայի հայկական եկեղեցի-

⁴ Սույն հոդվածում առաջին անգամ են տպագրվում նկարներ 1-5 եւ 7, որոնցից 1-4 լուսանկարել են բնագրերից Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի թույլտվությամբ, որի համար խորին շնորհակալություն եմ հայտնում, հատկապես արքանայր Եղիա Քիլաղայանին, արքանայր Պողոս Գոնանյանին եւ պարոն Վարդան Գեւորգյանին: Նկար 5-ը, որկտոր Ռայմոնդ Գեորգյանի աջակցությամբ, ստացել եմ Փարիզի ազգային գրադարանից: Իսկ վերջին երեքը՝ 6, 7 եւ 8, վերատառայվում են պրոֆեսոր Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանի արխիվից (Մատենադարան, տուփ II/3) եւ իր հրատարակած ալբոմից՝ S. Der Nersessian, A. Mekhitarian, *Armenian Miniatures from Isfahan*, Brussels – Antillas (Lebanon), 1986, p. 165, fig. 97 and p. 182, fig. 114:

⁵ Տե՛ս S. Der Nersessian, *The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Armenian Manuscripts*, vol. I, Dublin, 1958, p. XL.

⁶ J. Carswell, *New Julfa. The Armenian Churches and Other Buildings*. Oxford, 1968, pp. 21-24; S. Der Nersessian, "Western Iconographic Themes in Armenian Manuscripts", in: *Byzantine and Armenian Studies*, vols. I-II (1973), pp. 611-630; *Idem.*, *L'art arménien des origines au XVIIIe siècle*. London – Paris, 1977, pp. 233 and 236-237; A. K. Sanjian, *Medieval Armenian Manuscripts at the University of California, Los Angeles* (with contributions by Alis Taylor and Sylvie L. Merian and with the assistance of S. Peter Cowe), vol. 14, Berkeley – Los Angeles – London, 1999, pp. 26, 34 and 43; Հ. Հակոբյան, Հայոց տեղումական արքայատկերները, Երեւան, 2003, էջ 147-149:

ների որմնանկարներն ու հաստոցային գեղանկարները պարունակում են արեւմտյան արվեստի տարրեր⁷: Եվրոպական գեղանկարչությունը նույնպես որոշ ազդեցություն է թողել Նոր Զուղայի դպրոցի մանրանկարի պատկերագրության վրա՝ թե՛ հաստոցային գեղանկարի, թե՛ տպագիր գրքերի միջոցով: Վերջիններս 16-րդ դարում հրատարակվել են Վենետիկում, Նյուրնբերգում, Կոստանդնուպոլսում, Հոտմում եւ 17-րդ դարի առաջին կեսում՝ Լեմբերգում, Միլանում, Փարիզում, Լիվոռնոյում եւ Ամստերդամում, որոնք ներթափանցել էին Պարսկաստան եվրոպացի եւ հայ առեւտրականների միջոցով⁸:

Եվրոպական կերպարվեստի գործերի հետ ծանոթությունը ազդել է Մեսրոպ Խիզանցու (ճկ. 6), Մինասի (ճկ. 7), Սարգսի, Մարտիրոսի գործերի վրա. վերջինս նույնությամբ ընդօրինակում է փորագրություններ եւ օֆորտներ: Մի ուրիշ օրինակ՝ Խաչատուր վարպետի վրձնով ստեղծված այուժեն «Թաղում»-ը, հավանաբար 17-րդ դարի եվրոպական փորագրության պատճեն է⁹ (ճկ. 8): Սակայն Նոր Զուղայի մանրանկարիչները գլխավորապես շարունակել են ստեղծել մանրանկարներ հայկական ավանդական ոճով:

Վերջին տասնամյակների ընթացքում Նոր Զուղայի նկարիչ-վարպետների մի շարք մանրանկարներ քննության ենթարկվեցին Վրեժ Ներսիսյանի, Թոմաս Մեթյուսի, Հելմուտ Բուշհաուզենի եւ ուրիշների կողմից¹⁰: Այդ ուսումնասիրությունները գլխավորապես նկարագրական բնույթ են կրում եւ չեն պարունակում վարպետների ստեղծագործությունների գրեթե ոչ մի վերլուծություն: Մինչդեռ անհրաժեշտ է Նոր Զուղայի դպրոցի մանրանկարչական գործերը համադրել գեղարվեստական այլ կենտրոնների համապատասխան պատկերների

⁷ Տե՛ս J. Carswell, *Op. cit.*, pp. 21-26.

⁸ Մանրամասն տե՛ս Հ. ՏԷՐ ՅՈՎԻԱՆԻԱՆԳ, Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ Ասպահան, Բ. Ա. եւ Բ., Նոր Զուղա, 1880-1881, Գ. Լեոնյան, Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը. պատմական տեսություն սկզբից մինչեւ XX դարը, Երևան, 1946, էջ 43-122; E. Shütz, "The Evolution of Armenian Typographic Art in the West-European Period (16th-17th Centuries)". Papers of the Fifth International Symposium on Armenian Art "Armenia, Crossroad of Civilizations", Venice, 1992, pp. 449-460; B. Narkiss, M. Stone, *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, Jerusalem, 1979, p. 94.

⁹ Տե՛ս S. Der Nersessian, A. Mekhitarian, *Op. cit.*, p. 165; F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, ca. 1450-1700*, vol. III, Amsterdam, 1951, p. 99.

¹⁰ V. Nersessian, *Armenian Illuminated Gospel-Books* (Published on the occasion of an exhibition of the same title at the British Library, 11 December 1987 – 6 March 1988), London, 1987; T. F. Mathews, R. S. Wieck (eds.), *Treasures in Heaven: Armenian Illuminated Manuscripts*. The Pierpont Morgan Library, New York, 1994; H. Buschhausen, "Armenien: 5000 Jahre Kunst und Kultur/hrsg. vom Museum Bochum", in: *Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft*, Katalog. Ausstellung 14. Januar bis 17. April 1995, Tübingen, 1995.

հետ, օրինակ՝ Վասպուրականի եւ Կոնստանդնուպոլսի:

Հետազոտության ընթացքում պարզվել են ձեռագրերի գտնվելու վայրերը (ընդհամենը 36 հավաքածուներ 16 երկրներում¹¹): Բացահայտվել են ընդհանուր թվով 230 պատկերազարդ Աստվածաշունչ եւ Ավետարան¹², որոնցից՝ 177-ը, համաձայն հիշատակարաններում առկա տվյալների, պատկանում են Նոր Զուղայի դպրոցին, իսկ մնացած 53-ը վերագրված են նրան: Անհրաժեշտ է նշել, որ 230-ից 63 ձեռագիր պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում, 12 մատյան Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում¹³: Մեկ Ավետարան Հրազդան քաղաքի բնակիչ պարոն Շահմիրզա Կարապետյանի սեփականություն է¹⁴: Մնացած 154 միավորը օտար երկրների զանազան հավաքածուներում են, որոնցից՝ Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի մատենադարանում (14 ձեռագիր), Հալեպի Քառասուն Մանկունք վանքի մատենադարանում (1 Ավետարան), Պարսկաստանի Փերիա գավառի Հազարչրիբ, Խունգ եւ Ավարան գյուղերի Սուրբ Աստվածածին եւ երկու առանձին Սուրբ Գեորգ եկեղեցիներում (3 ձեռագիր) ու Նոր Զուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում (76 մատյան), Թիֆլիսի Վրաստանի գիտությունների ակադեմիայի Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտում (2 ձեռագիր), Սանկտ Պետերբուրգի Ռուսաստանի ազգային գրադարանում (2 մատյան) եւ Ազգային ակադեմիայի արեւելագիտական ինստիտուտում (2 ձեռագիր), Մոսկվայի Ռուս Ուղղափառ եկեղեցու առաջնորդարանում (1 Ավետարան), Վիեննայի եւ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունների մատենադարաններում (2 եւ 13 ձեռագիր), Վատիկանի առաքելական գրադարանում (1 Ավետարան), Լիսաբոնի Գալուստ Գյուլբենկյան թանգարանում (2 ձեռագիր), Լեյդենի համալսարանի գրադարանում (1 Ավետարան), Բեռլինի Պրուսիայի պետական գրադարանում (5 մատյան), Փարիզի ազգային գրադարանում (1 Ավետարան) եւ Անտոնյան միաբանություն մեջ (1 Ավետարան), Լոնդոնի բրիտանական մ (5 ձեռագիր) եւ «Աստվածաշնչի Տուն» գրադարաններում (1 Ավետարան) ու Սեմ Ֆոգգ մասնավոր հավաքածուում (1

¹¹ Հայաստան, Պարսկաստան, Սիրիա, Իսրայել, Վրաստան, Ռուսաստան, Հոլանդիա, Գերմանիա, Ավստրիա, Իտալիա, Վատիկան, Ֆրանսիա, Պորտուգալիա, Անգլիա, Իդանդիա եւ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ:

¹² Այսինքն՝ 30 Աստվածաշունչ եւ 200 Ավետարան:

¹³ Հմմտ. Յուզակ Հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Բ. Ա. եւ Բ., կազմեցին Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Երեւան, 1965-1970, Գ. ՏԵՎԱՐՊԱՆԵԱՆ, Նոր Զուղայի եւ յարակից շրջանների հայկական ձեռագրական արուեստը. Նիսբեր Մաշտոցեան Մատենադարանի եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ցուցահանդեսների, Յուզիս - Օգոստոս, 2005, Երեւան, 2005, Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Գ., կազմեց Ա. Մալխասեան, Երեւան, 2007:

¹⁴ 1976 թ. տվյալների համաձայն, տե՛ս Բ. Զուգասոյան, «Յուզակ հայերեն ձեռագրաց մասնավոր անձանց». – «Քամբեր Մատենադարանի», Բ. 15, 1986, էջ 343-349:

Ավետարան), Օքսֆորդի Բողոքական գրադարանում (1 Ավետարան), Քեմբրիջի համալսարանի գրադարանում (1 Ավետարան) եւ Թագուհու Քոլեջի Սըր Հարոլդ Ուոլտեր Բեյլի հավաքածուում (մեկ Ավետարան), Դուբլինի Չեստեր Բիտտի գրադարանում (3 մատյան). Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների տասնմեկ տարբեր հավաքածուներում Սան Ֆրանցիսկոյի Ալբերտ Նալբանդյանի մասնավոր հավաքածուում (2 ձեռագիր), Բալթիմորի Ուոլտեր պատկերասրահում (2 մատյան), Չիկագոյի Համալսարանի գրադարանի է. Ի. Գուդսպիդի հավաքածուում (1 Ավետարան), Նյու Յորքի Փիրպոնտ Մորգան գրադարանում (3 ձեռագիր) եւ Վարդան Վարդանյանի մասնավոր հավաքածուում (1 Ավետարան), Լոս Անջելեսի Զոն Փոլ Գետտի թանգարանում (2 մատյան), եւ Փրինստոնի ու Լոս Անջելեսի համալսարանների գրադարաններում (1 եւ 2 ձեռագիր)¹⁵:

Այդպիսով, գիտական աշխատանքը կատարվում է հետեւյալ կարգով՝

- ճշտվում են նկարիչ-վարպետների հեղինակային պատկանելությունը, ինչպես նաեւ նրանց հետ աշխատող գրիչների, մանրանկարիչների, կազմողների, վերանորոգողների եւ պատվիրատուների անունները.
- ուսումնասիրվում են վարպետների, նրանց ուսուցիչների, աշակերտների եւ պատվիրատուների կողմից գրված հիշատակարանները.
- բացահայտվում են Նոր Զուգայի հետ ունեցած մյուս մանրանկարչական դպրոցների փոխադարձ կապը, ինչպես նաեւ բյուզանդական, եվրոպական պատկերագրական սխեմաների եւ արաբա-պարսկական դեկորատիվ գեղանկարչության ազդեցությունը աշխատանքների վրա¹⁶.
- հետազոտվում եւ դասակարգվում են պատմողական մանրանկարների, ավետարանիչների, սրբերի, անվանաթերթերի, խորանների եւ լուսանցազարդերի պատկերագրական համակարգերը.
- քննության են ենթարկվում մանրանկարների ոճը եւ տեխնիկան:

Այս ծրագրի իրականացումը պահանջում է նշված պատկերագրող Ավե-

¹⁵ Նպատակահամար չէ այստեղ ներկայացնել վերոհիշյալ հավաքածուների մատենագիտության ցանկը, շահադրամի նյութի խտության պահպանման նպատակով, բացառությամբ Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող հավաքածուների (տե՛ս ծնթ. 12 եւ 13):

¹⁶ Հիմնական գրականությունը՝ G. Schiller, *Iconography of Christian Art*, vols. I-II, London, 1971-1971; **Ա. Ի. Բազդաճյան**, *Èn òr òçy àèçàt òèèñèí é æèàt í èñè*, ծ. I, Ի ր նêàà, 1986; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, (Allgemeine Ikonographie, Bd. I-IV. Ikonographie der Heiligen, Bd. V-VIII), Rom – Freiburg – Basel – Wien, 1994; **Ի. Ա. Ի ր èòí à-ñèèè**, *Àààt ààèèà á ì àì yòt èèàò èèí í í ãðàò èè*, ì ðàèì òù àñààt í í àèçàt òèèñèè ò è ðòñ-ñèèò, Ի ր նêàà, 2001; **M. Arakelian**, "The Representations of Warriors, Their Costumes and Ornament in the Miniatures of the XVIIth Century Armenian Artist Mesrop Xizanc'i". – *Revue des Études arméniennes*, Nouvelle serie 27 (Paris, 1998-2000), pp. 379-392, illus. 1-5.

տարանների ուսումնասիրությունն իրականացնել մի շարք եվրոպական, միջինարեւելյան եւ ամերիկյան գրագարաններում եւ հետազոտել մասնագիտական կարեւոր նյութեր, որոնք բացակայում են Հայաստանում եւ Իսրայելում:

Նախնական ուսումնասիրությունը վերոհիշյալ մանրանկարիչների գործերի վերաբերյալ ակնհատ է դարձնում Նոր Զուղայի դպրոցի կարեւորությունը եւ թույլ տալիս մանրանկարիչների ստեղծագործական ոճի գործընթացի զարգացումը քննել Նոր Զուղայի դպրոցի ձեւավորման եւ զարգացման հարթության վրա:

Նկ. 1

«Երկրորդ գալուստ»

Ավետարան, 1628 թ., նկարիչ՝ Մեսրոպ Խիզանցի
Վենետիկ, Մխիթարյան միաբանություն (Ձեռ. Քյուրտյան N° 154, էջ 16բ)

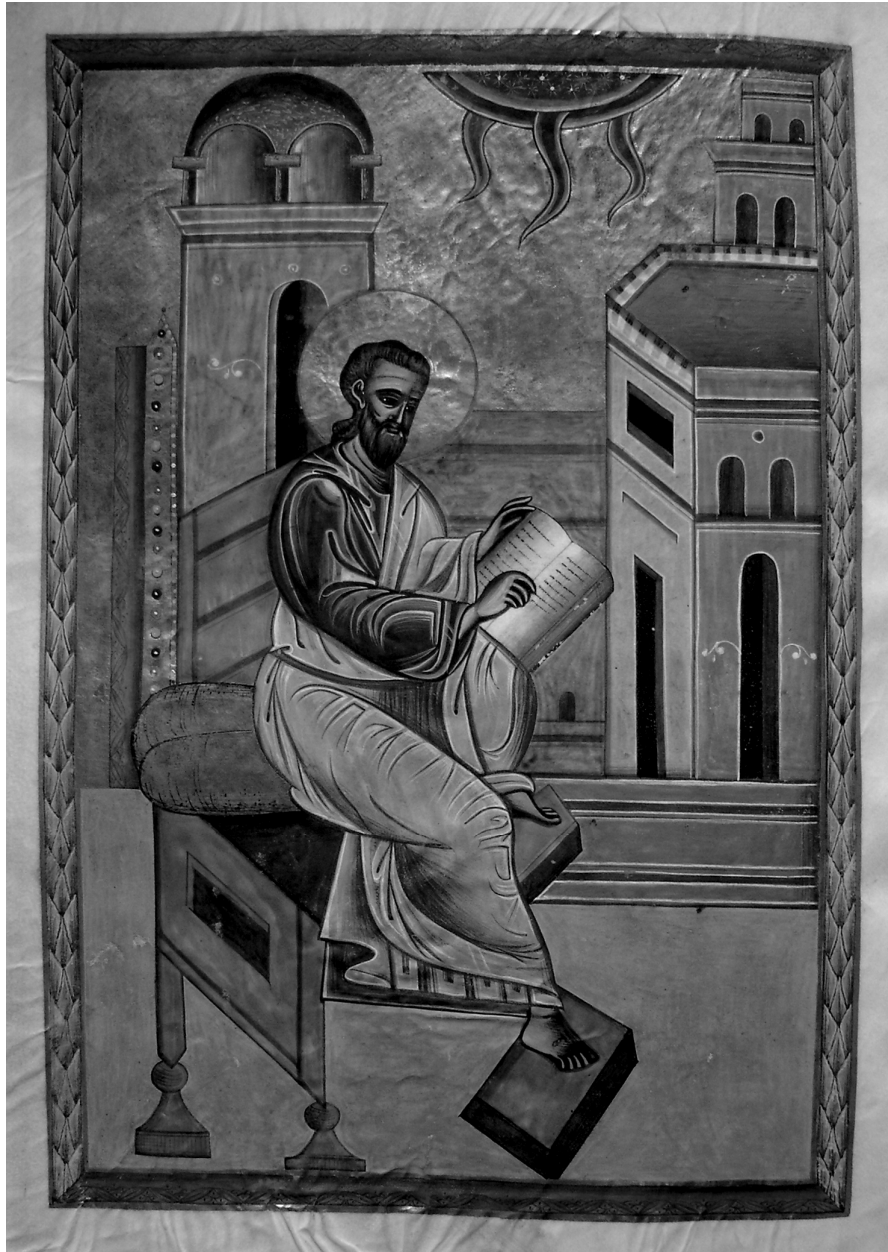

Նկ. 2

«Գծիխի ավերումը»

Ավետարան, 1650 թ., նկարիչ Գասպար Երեց

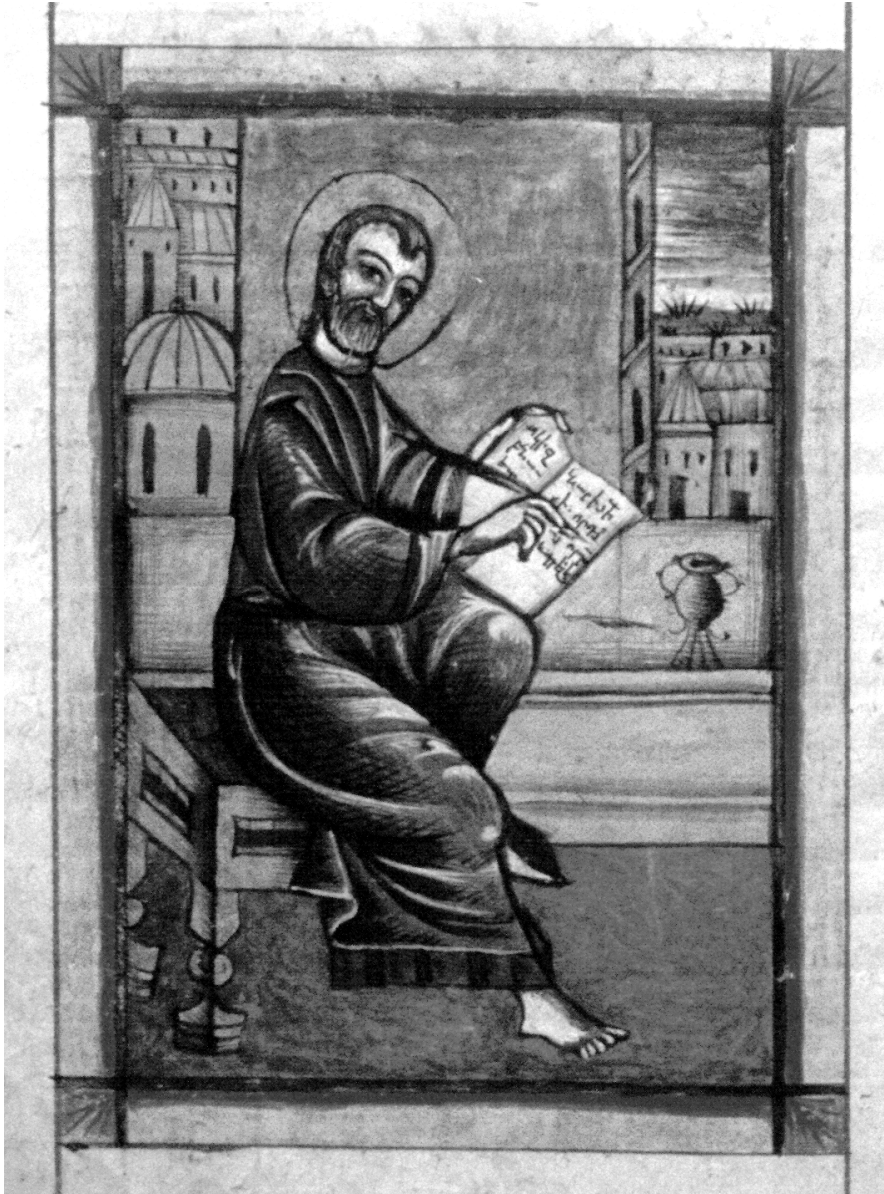
Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին (Ձեռ. № 38, էջ 7ա)

Նկ. 3

«Դուկաս ավետարանիչ»

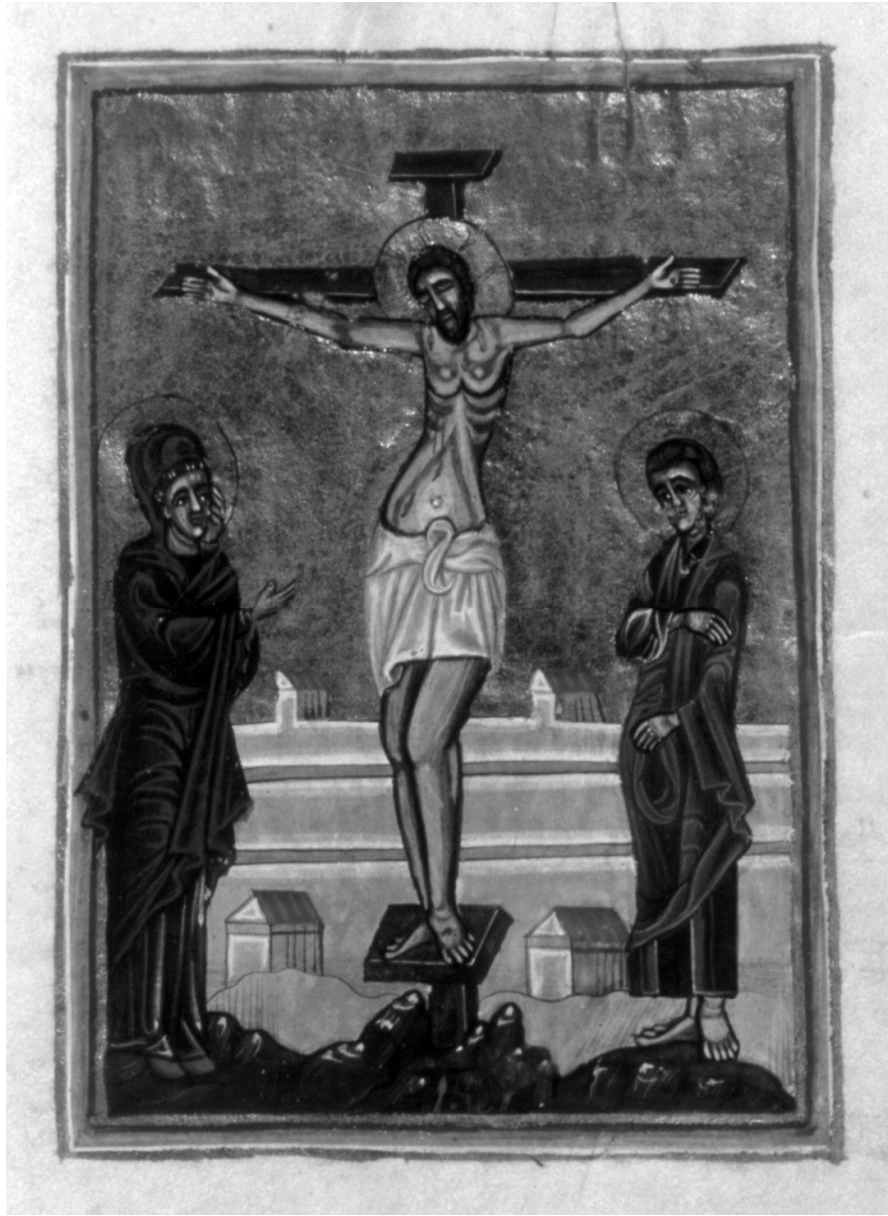
Աստվածաշունչ, 1648 թ., նկարիչներ՝ Հայրապետ Զուգայեցի
Վենետիկ, Մխիթարյան միաբանություն (Ձեռ. № 623 (3), էջ 517բ)

Նկ. 4

«Մարկոս ավետարանիչ»

Ավետարան, 1672-1674 թթ., նկարիչ Մարտիրոս Բանանա
Վիեննա, Մխիթարյան միաբանություն (Ձեռ. N՞ 978, էջ 91բ)

Նկ. 5

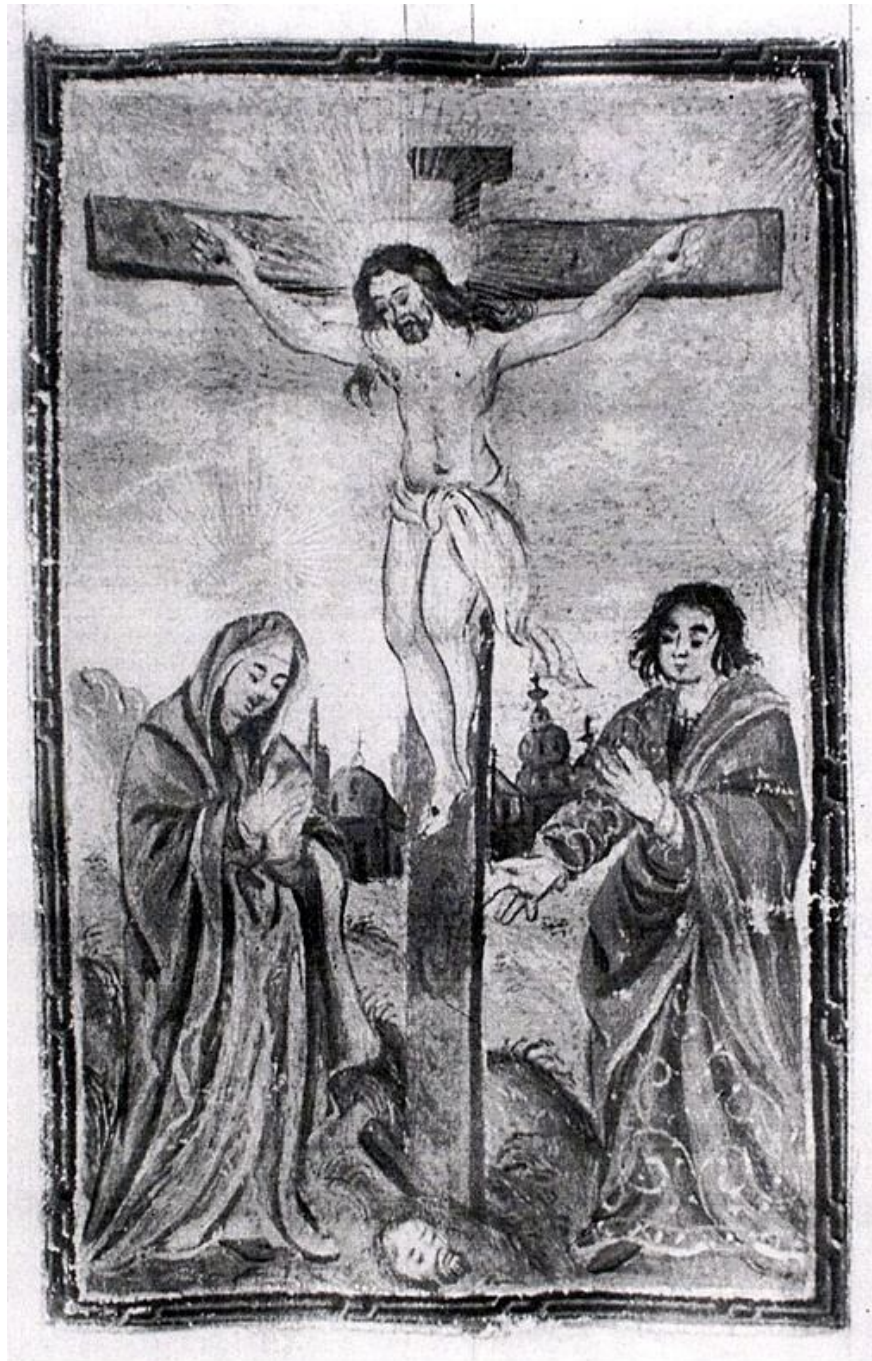
«Խաչելություն»

Ավետարան, 1639-1644 թ., նկարիչ՝ Բարդամ
Փարիզ, Ազգային գրադարան (Ձեռ. Smith-Lesouf 252, էջ 193ա)

Նկ. 6

«Մոգերի երկրպագությունը»
Հայտնավոր, 1630 թ., նկարիչ՝ Մեսրոպ Խիզանցի
Նոր Զուղա, Սուրբ Ամենափրկիչ վանք (Ձեռ. № 466 (241), էջ 270բ)

Նկ. 7

«Խաչելություն»

Ավետարան, 1625-1629 թթ., Գևորգի Միմաս
Երուսաղեմ, Սրբոց Հակոբյանց վանք (Ձեռ. № 2348, էջ 311բ)

Նկ. 8

«Թաղում»

Ավետարան, 1605 թ., նկարիչ՝ Խաչատուր Բահանա
Նոր Զուղա, Սուրբ Ամենափրկիչ վանք (Ձեռ. № 670 (104), էջ 12բ)